

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

مقاله حاضر، با تکیه بر آموزه های معصومان علیهم السلام و به ویژه امام رضا علیه السلام تربیت کودک در اسلام را بررسی می کند و در پی آن است که الگوی مناسبی را به خانواده های امروزی ارائه دهد.

مقاله حاضر، با تکیه بر آموزه های معصومان علیهم السلام و به ویژه امام رضا علیه السلام تربیت کودک در اسلام را بررسی می کند و در پی آن است که الگوی مناسبی را به خانواده های امروزی ارائه دهد.

مقدمه

فرزند از ارزشمندترین نعمت های الهی است که خداوند متعال از روی فضل و لطف خود به انسان ها هدیه می کند. داشتن فرزند و تلاش در جهت تربیت نسلی صالح و مؤمن بسیار مورد توصیه و تأیید و تشویق قرار گرفته است. رسول اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) فرموده است ازدواج کنید و در ازدیاد نسل بکوشید که من در روز قیامت به [کثرت] اتمم مباحات می کنم، (1)، امام کاظم (علیه السلام) فرموده است: «کی خوشبخت است که نمیرد مگر آن که جانشینی از نسل خود را ببیند (2). در آیه ۷۲ سوره فرقان نیز، عباد الرحمن از خداوند متعال، طلب همسر و فرزندی می کنند که مایه روشنی چشم آنها باشند و مرادشان این است که موفق به طاعت خدا و اجتناب از معصیت او شوند؛ در نتیجه از عمل صالح آنان، چشم ایشان روشن گردد زیرا هر همسر و هر ذریه ای را دوست نمی دارند، بلکه همسر ذریه ای را دوست دارند که بنده خدا باشند(3).

این آیه بیانگر آن است که اهل ایمان و تقوا از اهمیت خانواده و تأثیر آن در رشد معنوی آگاهند و از این رو برای برخورداری از همسر و فرزند صالح و متقی، دست دعا به درگاه خداونده بلند می کنند.

از این رو در اسلام هم به ضرورت تربیت و هم به روش های تربیت اشاره شده است؛ زیرا انسان، مستعد اتصاف به همه صفات و کمالات الهی است و آفریده شده است تا به مقام خلیفه الهی برسد، این مسیر جز با تربیت محقق نمی شود؟ تربیت موفق در نهایت به نهادینه شدن ارزش ها و هنجارها و رفتارهای مورد تأیید شرع و عرف منجر خواهد شد.

مفهوم لغوی و اصطلاحی تربیت

تربیت مصادراتبیب باب تفعلیل از ماده «ربی یربو» به معنی رشد است و تربیت یعنی رشد دادن (4). معنای اصطلاحی تربیت عبارت است از ارشد دادن با فراهم کردن زمینه رشد و شکوفایی استعدادها و به فعلیت رساندن قوای نهفته یک موجوده (5).

البته شاید این نظر که برای بیان تربیت اسلامی ریشه زیبا را مناسب تر می داند، دید. گاه بهتری باشد برای نشان دادن رابطه عمیق و ناگسستنی دین و تربیت (6). همان طور که راغب اصفهانی نیز معتقد است کلمه ارب» در اصل از ماده انریسته است به معنی ایجاد کردن تدریجی یک شی تا زمانی که به حالت کامل و تمام خود برسد (7)، با این تعریف مراد از تربیت، ربوی شدن و ربوی ساختن آدمی است که با دین پیوند عمیقی دارد. در لسان العرب ماده ارب، ذکر شده است که: او رب ولده و الصبی بریه ربا.. ای تحفظها و تراعیها و تربیها، کما یری الرجل ولده.. أحسن القیام علیه و ولیه حتی یفارق الطفولیه، کان ابنه أو لم یکن تربیت کردن فرزند و کودک یعنی محافظت و مراقبت و رشد دادن او همان طور که مرد فرزندش را تربیت می کند. قیام کردن به انجام امور و اداره کردن او به نحو احسن تا زمانی که از کودکی را تمام کند، چه فرزندش باشد یا نباشد، (8).

در نتیجه در تعریق تربیت گفته شده است که انجام امور کودک است به بهترین نحو تا موجبات رشد جسمی، علمی و عقلی او را فراهم آورد و تدبیر امور او به نحوی موجبات فزونی هر آنچه که به صلاح دنیا و آخرت اوست، گردد (9). مفهوم واژه تربیت بر پرورش دادن استعدادهای انسانی یعنی فراهم کردن زمینه رشد استعدادهای آدمی دلالت میکشد (10)، تربیت در اسلام علاوه بر اهدافی مانند کار آمد کردن و توانمند ساختن مشربی و آشنا ساختن و منصف کردن او به ارزش ها و رفتارهای مورد تأیید شرع، دارای اهداف غایی مانند دست یابی به رشد(11) هدایت(12)، طهارت(13) و حیات طیبه(14)، عبادت(15)، تقوی(16) و قرب(17) نیز هست. برای دست یابی به این اهداف باید ارزش ها و هنجارهای دینی و میل به رفتارهای درست در وجود فرد حک شود و به صورت سرمایه درونی درآید و به عبارتی باید در این فرآیند در فرد به صورت ملکه انسان در آید. تربیت به طور قطع فرآیندی تدریجی است که قبل از تولد آغاز می شود و تا پایان عمر ادامه می یابد.

برخی تربیت را هر گونه فعالیتی می دانند که معلمان، والدین با هر شخص دیگری به منظور اثرگذاری بر شناخت، نگرش، اخلاق و رفتار فرد دیگر، بر اساس اهداف از پیش معین شده، انجام می دهند (18). در نتیجه، اهداف و محتوای تربیت نسبت به هر فرد و گروه با مکتبی متفاوت خواهد بود؛ اما آنچه در اسلام از تربیت مورد نظر است پرورش استعدادهای انسان در جهت تکامل و ربوبی

ساختن او می باشد. به عبارتی، تربیت دینی یعنی تربیت کردن کسی بر اساس اصول دینی (19)

با بررسی روایاتی که از داشتن فرزند ناشایست و غیر صالح نکوهش می کنند تمیمی آملی، ۱۴۱۰، ص ۷۲۵) می توان دریافت که آنچه موجب سعادت و روشنی چشم و شادی قلب است، داشتن فرزندی با ایمان و صالح است. و برای داشتن چنین تسلی باید حتی قبل از ازدواج برنامه ریزی کرد. از انتخاب همسر گرفته تا نحوه برخورد با کودک و آموزش معارف دینی به او، همه در جهت تربیت نسل عصائح می باشد که در دستورات دینی اسلام به تمام این مراحل توجه شده است.

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

وجوب تربیت

در اسلام ایجاد شرایط سالم و محیط پاک و تلاش در جهت ساختن انسان های مؤمن و متعهد نه تنها یک توصیه که امری واجب نیز است و هر فرد در وهله اول خودش و بعد خانواده و سپس جامعه اش را باید از گناه و آلودگی دور نگه دارد. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» شما که ایمان دارید خودتان را با کانتان از آتش محفوظ دارید، (20) نگهداری خویشتن، به ترک معاصی و عدم تسلیم در برابر شهوات سرکش است، و نگهداری خانواده به تعلیم و تربیت و امر به معروف و نهی از منکر و فراهم ساختن محیطی پاک و خالی از هرگونه آلودگی، در فضای خانه و خانواده است. این برنامه ای است که باید از نخستین سنگ بنای خانواده یعنی از مقامات ازدواج، و سپس نخستین لحظه تولد فرزند آغاز گردد و در تمام مراحل با برنامه ریزی صحیح و با نهایت دقت تعقیب شود. به تعبیر دیگر حق زن و فرزند تنها با تامین هزینه زندگی و مسکن و تغذیه آنها حاصل نمی شود، مهم تر از آن، تغذیه روح و جان آنها و به کار گرفتن اصول تعلیم و تربیت صحیح است (21).

آیاتی دیگر نیز در قرآن کریم مشاهده می گردد که بر توجه به امر تربیت و وجوب آن دلالت دارند. «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا لَا تَسْأَلُكَ رِزْقًا نَحْنُ نَرْزُقُكَ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوَى»؛ کسان خویش را به نماز وادار و بر آن شکیبایی کن، (22). ظاهر این خطاب وجوب امر برای نماز برای افراد خانواده را می رساند و اگرچه ظاهراً خطاب به پیامبر است، اما گفته شده که به دلالت لزوم تأسی مسلمانان به آن حضرت، این وجوب شامل سایر مسلمین هم می شود، همچنین به عبارت اصطبر علیها، باید بر این کار با وجود احتمال مشقت، مداومت کرد (23).

امر کردن به نماز، لزوم تربیت دینی و آشنا ساختن فرزندان با اصول و فروع دین را می رساند. برای این که بتوان فرزندان بالغ را به نماز امر کرد؛ باید از کودکی آنها را با دین آشنا ساخت و رابطه آن ها با خدا را تقویت کرد. آیه ۵۸ سوره نور و آیات ۱۳ و ۱۷ سوره لقمان و آیه ۴۹ سوره هود را نیز می توان از جمله آیاتی شمرد که به لزوم تربیت فرزند اشاره دارند. چند دسته از روایات را هم می توان برشمرد که به لزوم و وجوب تربیت کودک توسط والدین دلالت کند. این روایات به هفت گروه تقسیم شده اند:

1- روایاتی که امر به تربیت و ادب کردن فرزندان می کند: «دع ابنک یلعب سبع سنین و ألزمه نفسک سبعاً»؛ «پسرت را هفت سال رها کن تا بازی کند و هفت سال او را زیر نظر داشته باش» (24).

۲- گروه دوم روایاتی که تربیت را از جمله حقوق اولاد ذکر کرده اند: «جاء رجل إلى النبی (صلی الله علیه و آله و سلم) فقال یا رسول الله ما حق ابنی هذا قال تحسن اسمه و أدبه و ضعه موضع جيد»؛ «مردی نزد رسول خدا آمده و گفت: ای رسول خدا حق فرزندم چیست؟ فرمود: اسم نیکو برایش انتخاب کنی و او را به طور صحیح و شایسته تربیت کنی و در جایگاه خوبی قرار دهی» (25).

۳- روایات ذیل آیه «قوا أنفسکم و أهلیکم نارا» هستند (26).

۴- روایات لزوم امر به نماز و روزه (27)

۵- روایاتی که درباره عقوق والدین وارد شده است؛ یعنی اگر والدین به وظایف خود در برابر اولاد که شارع مقدس معین کرده است، عمل نکنند از سوی فرزندان عاق می شوند: (یلزم الوالدین من العقوق لولدهما ما یلزم الولد لهما من عقوقهما)؛ «بر پدر و مادر لازم است که به وظیفه خویش نسبت به فرزندان عمل کنند و عاق آنها قرار نگیرند، چنان که بر فرزندان نیز واجب است که عاق پدر و مادر خویش قرار نگیرند» (28)

۶- روایات مربوط به وجوب تادیب اطفال که در مبحث جرایم اطفال بیان شده اند.

۷- روایاتی در رابطه با ذم برخی از پدران. از پیامبر اسلام روایت شده است: «انه نظر إلى بعض الأطفال فقال ویل لأطفال آخر

الزمان من آبائهم فقیل یا رسول الله من آبائهم المشرکین فقال لا من آبائهم المؤمنین لا یعلمونهم شیئا من الفرائض و إذا تعلموا أولادهم منعوهم و رضوا عنهم بعرض یسیر من الدنیا فأنما منهم برء و هم منى براء:» پیامبر اکرم(صلی الله علیه و آله و سلم) به بعضی از کودکان توجه کرد و فرمود: بدا به حال کودکانی که در آخر الزمان از پدرشان به وجود خواهند آمده شخصی سوال کرد: آیا پدرانشان مشرکند؟ فرمود: خیرا پدرانشان مؤمنان؛ ولی احکام واجبات را به فرزندانشان نمی آموزند و اگر فرزندان خود به آموختن اقدام کنند، آنها را منع کننده در مقابل، به این که مقدار ناچیزی از اموال دنیا را به دست آورند، خشنود می شوند؛ من از چنین پدرانی دور و آن ها نیز از من دورنده (29).

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

واجب بودن تربیت کودک بر والدین

علاوه بر دلایل قرآنی و روایی فوق، باید در اهتمام به تربیت فرزندانشان و همچنین حکم قطعی عقل به واجب بودن تربیت کودک بر والدین و توجه به این نکته را نیز که وقتی حضانت و نفقه طفل واجب است، تربیت او که امر مهم تری است، به طریق اولی واجب خواهد. برد از جمله ادله و چوب تربیت برشمرد.

در نتیجه، علاوه بر تربیت جسمانی کودک که شامل تغذیه و نظافت و بهداشت او می شود، تربیت ایمانی اور دینی او به معنی آشنا ساختن وی با عقاید اسلامی و اصول و فروع دین و دعوت او به انجام دستورات و تعالیم دین و نهی از محرمات الهی در تربیت اخلاقی امر به معنی آشنا و متخلق ساختن او به فضایل اخلاقی و همچنین تربیت نفی او یعنی پرورش شخصیت او به صورت انسانی کامل و تتصف به صفات والای انسانی مانند شجاعت و خیرخواهی و تربیت عقلی و علمی، پر والدین واجب است (30)، تربیت اخلاقی و تقسی درجاتی بالاتر از تربیت ایمانی هستتاله که نشانه رسوخ عمیق ایمان در روح و قلب فرزند می باشند. از این جهت برخی معتقدند که تربیت دینی برآیندی از چند بخش است؛ یعنی چند پایه دارد و باید تربیت عقلانی، عاطفی و آزادی باشد. آن گاه در حوزه آنچه مرضی خداست و با خدا ارتباط پیدا می کند به چه در دنیا و چه در آخرت - تربیت دینی معنا پیدا می کند (31).

پس توجه صرف به تربیت جسمی، علمی و عقلی کودک بدون تربیت ایمانی او، موجب اتمام وظایف والدین در قبال کودکان نخواهد شد و همان طور که در حدیث نبوی نقل شد، پیامبر اسلام ان والدینی که امور دین را به فرزندانشان آموزش نمی دهند و حتی آنها را از یادگیری این منع می کنند، اعلام برائت کرده است. کودکانی که امروز از آشنایی با دین محروم بمانند، در بزرگسالی به سختی دین و تعالیم آن را می پذیرند و تیز قادر نخواهند بود آن را به نسل بعد منتقل کنند. این مسیر باطل می تواند منجر به ایجاد جامعه ای از مسلمانان شود که به اسم مسلمان هستند، ولی در عمل به چیزی از آن می دانند و نه به آن عمل می کنند. البته منظور از تربیت دینی صرف آموزش و تعلیم عقاید و احکام نیست؛ بلکه منظور سوق دادن متری به سوی ایمان آوردن و یقین یافتن به اصول و عقاید و ملتزم بماندن او از عمق وجودش به احکام دین است به نحوی که در تمام مراحل رشد و زندگی خود و در تمام ابعاد و جوانب آن، مرضی خداوند متعال را مد نظر داشته باشد و معیار تشخیص اعمال و رفتارهای مورد رضایت خداوند را نیز از شریعت دریافت کند.

روش های تربیت می توانند متفاوت باشند؛ اما باید توجه داشت که اگر تربیت دینی را دایره بزرگ تصور کنیم که یک هسته مرکزی دارد، این هسته همان التزامات است و قلمروهای دیگر به میان دایره های اطراف آن می باشد هسته اولیه دین داری، التزام به خداوند با همان توحید و معاد خواهد شد و اگر بخواهیم این هسته را با رفتار القا کنیم، مثل روش تلفین و عادت و غیره، این هسته بابا. همه جا مثل نخ تسبیح موجود باشد. منتها نوع بروز و نشان دادن آن متفاوت است. درون مایه آن همان هسته اولیه است و نباید حذف شود؛ زیرا اگر آن برداشته شود، همه چیز فرو می ریزد (32)

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

عوامل اثرگذار بر تربیت از دیدگاه امام رضا (علیه السلام)

تربیت فرآیندی تدریجی است که مقامات آن را باید قبل از ازدواج تدارک دید. برای تربیت انسانی دیگر باید بیش از هر چیز خود مربی از تربیت کافی و صحیح برخوردار باشد و به عوامل مؤثر بر فرآیند تربیت و شخصیت مغربی توجه کند. از جمله این عوامل باید به موارد زیر اشاره کرد:

تربیت و تزکیه مربی

اولین مرحله، تربیت و تزکیه خود فرد است. به عبارتی، کسی که خودش هنوز تربیت مناسب ایمانی، اخلاقی و نفسی پیدا نکرده و در تهذیب و تزکیه نفس خود نکوشیده است، هرگز مربی مناسبی برای تعلیم و تربیت دیگری نخواهد بود. به همین دلیل، در سیره و روش زندگی ائمه معصوم به - ویژه امام رضا (علیه السلام) نیز تربیت و مراقبت از نفس و آراستن آن با فضایل اخلاقی و

طاعت و بندگی الهی یک اصل بوده است. رجاء بن ضحاک که از سوی مامول وظیفه همراهی امام رضا (علیه السلام) را از مدینه تا فرو بر عهده داشت در توصیف امام می گوید: «به خدا سوگند که من مردی پرهیزکارتر از او در نزد خدا و کثیرالذکر تر در جمیع اوقات خود و ترسنده تر از خدا ندیدم. او سپس به توصیف حالات و عبادات بسیار و رفتار همراه با زهد شدید امام در طول سفر می پردازد. و هنگامی که مامون از این امر مطلع می شود، با اقرار بر آن می گویند با این ایی ضحاک این مرد بهترین اهل زمین و داناترین ایشان و عبادت کننده ترین ایشان است؛ پس خبر شده احدی را با آنچه مشاهده کردی نا فضل او ظاهر نشود مگر در زمان من» (33)، امام با این حد از تزکیه و تقوا و ورع، خلیفه و جانشین الهی است که به گفتار و رفتار، تربیت انسان ها را برعهده دارد و این شأن هر مربی است که ابتدا خود را تربیت کند، سپس دیگران را دختران و پسرانی که تربیت صحیح و جامعی نداشته باشند و خود نیز در جهت اصلاح و تربیت و تزکیه خود برنیابند، والدین کارآمدی در تربیت جامع و صحیح نسل بعد نخواهند بود.

انتخاب همسر صالح

گام دوم، انتخاب همسری شایسته است. زیرا خانواده در ابتدا از یک زن و مرد شکل می گیرد و همسران در رشد و تعالی یکدیگر و هم در رشد و تربیت فرزندان نقش مهم و موثری دارند. در ازدواج بسیار توصیه شده است که با افراد زایا که قادر به تولید مثل هستند، ازدواج صورت گیرد این بر توجه دین مبین اسلام به فرزند آوری و ارزشمند بودن طلب فرزند در آموزه های دینی دلالت دارد.

امام (علیه السلام) از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل می کند که فرمود: انزوحها سوداء ولودا و لا تزوحها جمیله حسناء عاقرا فانی مباه بکم الأمم یوم القیمه؛ و با زن سیاه چهره ازدواج کنید نه با زن قریبا و نازا پورا من به کثرت اتمم در قیامت مباحات می کنم، (34). در روایات دیگر نیز از جمله صفات پسندیده برای زن به هنگام ازدواج، توانایی باروری او ذکر شده است (35).

خانواده سالم و پاک، نسلی پاک را تربیت می کند و با انتقال ارزش ها و هنجارهای دینی و عرفی به کودکان، ارزش ها و هنجارهای مزبور را حفظ می کند. در مطالعاتی که در زمینه رابطه میان مذهبی بودن مادر و پدر و مذهبی شدن فرزندان صورت گرفت، این نتیجه به دست آمد که نقش مادر در مذهبی شدن دختران و نقش پدر در مذهب شادان پسران بیشتر است و در صورتی که بین مادر و پدر اتفاق نظر و عمل مذهبی وجود داشته باشد، این تأثیر هم روی دختران و هم روی پسران بیشتر خواهد بود (36). به همین دلیل، انتخاب همسر با ایمان و همراه در تربیت فرزند اهمیت دارد. به همین جهت فقهای شیعه که در ضمن بیان و تبیین احکام شریعت وظیفه مهم تربیت جامعه اسلامی و ارائه الگویی جامع برای زندگی مسلمانان و شیعیان را بر عهده دارند و به عبارتی، باید سبک زندگی اسلامی را به جامعه عرضه کنند. در کتب فقهی خود به این مسأله توجه داشته اند و در آغازین مباحث کتاب نکاح به موضوع «آداب عقد پرداخته و به ویژگی همسر شایسته اشاره کرده اند. این مباحث جنبه الزامی احکام شرعی را دارا نیستند؛ اما به این دلیل در کتبی که به نوعی قانون شرع را تبیین می کنند، طرح شده اند که بیانگر یک زندگی مسلمانان هستند. به مردان در انتخاب همسر شایسته تأکید شده است که بانویی را انتخاب کنند که کرم الأصل باشد؛ یعنی خودش و پدران و مادرانش از نطفه ونا، حیف و شبهه نباشند؛ بلکه از نعلقه حلال و پاک باشد؛ با کره، ولود (زایا و فرزندآور) و عفیف باشد (37)؛ زیرا نقش مادر در تمام مراحل تربیت کودک بسیار پررنگ است و به واقع می توان گفت جامعه در دامن مادران شکل می گیرد. از این جهت در روایت آمده است: اطوبی المن کانت أنه عفیفه، (38).

انتخاب همسر که مادر فرزندان خانواده خواهد بود باید با دقت انجام گردد؛ صفوان بن یحیی از امام رضا (علیه السلام) نقل کرده است که فرمود: «ما أفاد عبد فائدة خیرا من زوجه صالحة إذا رأها سرته و إذا غاب عنها حفظته فی نفسها و ماله» هیچ سودی برای مرد بهتر از ه ر مصالح نیست که هنگام دیدن وی شوهرش خوشحال شود و در غیاب شوهر نگهدار خود و اموالش باشد» (39).

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

انتخاب مادر خوب برای فرزند

در روایتی از امام صادق (علیه السلام) انتخاب مادر خوب برای فرزند از جمله حقوق کودک بر پدر دانسته شده است. «تجب اللولد علی والده ثلاث خصال اختباره لوالدته و تحسین اسمه و المبالغ فی تأدیه»؛ «بر پدر در مورد فرزندش سه چیز واجب است: انتخاب مادر شایسته برای اسه انتخاب نام نیک و تلاش فراوان در تربیت او» (40)

همچنان که زن باید مصالح و شایسته باشد، مرد نیز باید شایسته باشد. والدین باید، شوهران شایسته و صالحی برای دخترانشان انتخاب کنند. در مبحث مشخصی در کتاب نکاح فقهای معظم شیعه به موضوع «شرط کفالت» در عقد نکاح، پرداخته اند و بدون نظر مخالف، همه نفها کفالت بین زوجین را شرط عقد نکاح دانسته و حتی ادعای اجماع در این موضوع کرده اند.

حداقل مراد از کفایت، برابری زوجین در اسلام و ایمان (شیعه بودن) است (41). همچنین در روایات مختلفی ویژگی های مناسب برای مرد ذکر شده است. یکی از باران امام جواد(علیه السلام) در نامه ای به ایشان در باب ازدواج دخترانش سؤال می کند. امام در پاسخ می فرماید: «إذا جاءكم من ترضون خلقه و دينه فزوجوه» (42) دین و اخلاق مهم ترین رکن در پایداری ازدواج و تربیت نسل آینده هستند. از این رو مهم ترین معیارها نیز کفایت در دین و اخلاق است. از ثامن الحجج (علیه السلام) روایت شده است که: «و إياک أن تزوج شارب الخمر فإن زوجته فکأنما قدت إلى الزنا» هر کس دختر خود را به عقد شراب خوار در آورد، گویی که او را به زنا داده است (43). امام هشتم (علیه السلام) حکمت حرمت شراب را زوال عقل و از بین بردن حیا دانسته است (44). همچنین ایشان از جمله حکمت های حرمت زنا را، از بین رفتن انساب و ترک تربیت فرزندان (45) بیان فرموده است. شرب خمر عقل را زایل می کند و حیا و عفت را از بین می برد؛ مرد بی حیا در حفظ ناموس بی غیرت و اهمال کار خواهد بود و از این رو است که امام رضا (علیه السلام) به شدت از ازدواج با فرد شراب خوار نهی فرموده است.

از دیگر ویژگی های مردان مطلوب، حسن خلق است حسین بن بشار واسعلی می گوید: خدمت امام رضا (علیه السلام) نامه نوشتم که یکی از بستگانم از دخترم خواستگاری کرده است، ولی مرد بد اخلاقی است. آیا ملاح هست که دخترم را به ازدواج او در آورم؟ حضرت فرمود: «لا تزوج إن کان سئ الخلق»، اگر بد اخلاق است، دخترت را به ازدواج او در نیاور (46). مرد به عنوان سرپرست خانواده که مسئولیت تربیت و هدایت نهاد خانواده را بر عهده دارد، اگر دارای اخلاق نیکو و معه صدر نباشد، نه تنها تأثیری در هدایت و رشد و تربیت اعضای خانواده نخواهد داشت، که چه بسا موجبات ایجاد نفرت از دین را در اعضای خانواده فراهم خواهد کرد.

توجه به انعقاد نطفه پاک و طلب فرزند صالح

دین اسلام، آیینی جامع و کامل است که برای تمام مراحل زندگی انسان برنامه و دستورالعمل دارد. از این جهت در مباحث نکاح می توان به روایاتی دست یافت که حتی برای اولین رابطه زوجین و نحوه انعقاد نطفه های پاک به عنوان اولین گام در ایجاد و تربیت کودک، برنامه عملی ارائه کرده اند. در خطبه های نفریا طولانی از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) که خطاب به حضرت علی (علیه السلام) است، تأثیر حالات و زمان ها در بسته شدن نطفه ذکر شده است که لزوم دقت و حساسیت را در نحوه رابطه زناشویی و انعقاد نطفه می رساند (47).

امام رضا (علیه السلام) در رابطه با اولین برخورد زوجین می فرماید: «هنگامی که زن به خانه تو وارد شد، او را به طرف قبله پنشان و بگو: خداوند، او را به امانت گرفته ام و با میثاق تو بر خود حلال کرده ام. پروردگارا، از او فرزند بابرکت و سالم روزی ام کن و شیطان را در نطفه ام شریک مساز و سهمی برای او قرار مده» (48) در این دعا امام رضا (علیه السلام) لزوم طلب فرزند سالم و صالح را از درگاه خداوند متعال یاد آوری می فرماید. زیرا در نگاه توحیدی همه امور در دست قدرت الهی واقع شده است و هر چقدر هم تمام نکات و اصول تربیتی رعایت شوند، باز هم انسان بی نیاز از کمک و عنایت الهی نمی گردد.

فرزند صالح و سالم از الطاف خفیه و آشکار خداوند است که باید اعطای این لطف را از درگاه الهی طلب کرد. بر اساس همین روایات، فقهای شیعه در ابتدایی مباحث نکاح به بحثی تحت عنوان آداب خلوت با زن پرداخته و روایات مرتبط را مورد بررسی قرار داده اند (49) تا با ارائه الگوی جامع زندگی اسلامی، جامعه مسلمین را از تعالیم قیر دینی فرق انحرافی و تفکرات و اندیشه های مادی بی نیاز سازند؛ اگرچه این مباحث از تعالیم اسلام که در ضمن احکام شرعی در کتب فقهی ذکر شده - اند، مورد غفلت مخاطبان قرار گرفته اند.

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

لزوم مراقبت های ویژه در دوران حمل

پس از تشکیل نطفه، به مراقبت های جسمانی و روحی و روانی از مادر و کودک در دوران حمل باید توجه کرد. در این دوران، آنچه مادر می خورد می بیند، می شنود و می خواند و به طور کلی تمام افعال و اعمال و حالات و احساسات او در شخصیت و صفات کودک مؤثر است. از این رو، توصیه های معاندی درباره مراقبت های دوران بارداری و تغذیه مادر از ائمه معصوم (علیهم السلام) رسیده است. از جمله امام رضا (علیه السلام) توصیه می کند که به زنان باردار کندر داده شود؛ زیرا اگر حمل آنها پسر باشد، پاکیزه قلب و دانشمند و شجاع خواهد شد و اگر دختر باشد، خوش اخلاق و زیبا می شود و سرین او بزرگ می شود و نزد شوهرش منزل می یابد، (50). واضح است که تعد به علت تامة ایجاد این صفات نخواهد بود؛ اما عامل کمک کننده و زمینه ساز می تواند باشد.

رعایت سنن و مستحبات بدو تولد کودک

از بدو تولد کودک، او دارای حقوقی می گردد که در روایات اسلامی و حتی در کتب فقهی، در باب اولاد، تحت عنوان «سنن ولادت» به آنها پرداخته شده است (51). به جز رضاع، حضانت و نفقه که از حقوق واجب کودک هستند، اعمالی نیز به عنوان

سنن و مستحبات ولادت در روایات و احکام ذکر شده است که شامل غسل، اذان و اقامه گفتن در گوش نوزاد، برداشتن کام کودک با آب فرات و تربت سیدالشهدا (علیه السلام) انتخاب نام نیکو، تراشیدن سر و صدقه دادن به اندازه وزن موها، عقیقه و ختنه می شود (52).

فقها با بیان این ست، اگرچه از واجبات نیستند، به والدین یادآوری کرده اند که برای تربیت نسلی صالح و با ایمان فقط انجام تکالیف واجب کافی نیست و هرکدام از این موارد در تربیت کودک مؤثر هستند. کودک در بدو تولد باید آوای توحید را در گوش جان بشنود و در کام خود طعم تربت اباعبدالله علیه السلام و آب فرات را حس کند تا حق طلبی و عدالت خواهی و محبت اهل بیت (علیهم السلام) در عمق روح و جاننش نفوذ کند، همان طور که برخی روایات به این معنا اشاره کرده اند. (53)

امام کاظم (علیه السلام) نیز بعد از تولد امام رضا (علیه السلام) او را در پارچه سفید پیچید و در گوش راست او اذان و در گوش چپش اقامه گفت و سپس آب فرات خواست و آن را در کام وی ریخت (54)

از مهم ترین و مؤثرترین این ستن در سیر تربیتی کودک که تا پایان عمر نیز همراه او خواهد بود، انتخاب نام است. انتخاب نام نیک و مناسب از حقوق اولیه کودک است، از امام کاظم (علیه السلام) نقل شده است که کسی از رسول خدا در مورد حق فرزند سوال کرد. پیامبر گرامی اسلام فرمود: احق فرزند این است که نام و تربیت او را نیکو گردانی و او را در (جایگاه تربیتی) نیکویی قرار دهی (55) آن امام همام (علیه السلام) فرموده است: «اولین نیکی انسان به فرزندش انتخاب نام نیک برای او است» (56).

اسمی که هر فرد به آن نامیده می شود، در صفات روحی و روانی و شخصیت او اثرگذار است، از این جهت در روایات متعددی انتخاب نام نیک و با معنای خوب و انتخاب نام انسان های صالح مانند پیامبران با نام هایی که نشان دهنده بندگی خداوند است، توصیه شده است و از انتخاب نام هایی با معنای نامناسب و تحقیر کننده با نام هایی که دولت پر سرکشی و گستاخی در برابر خداوند یگانه می کنند، نهی شده است (57).

این موضوع نیز در منابع فقهی و در باب مسنن ولادت مورد توجه واقع شده است و به استناد همین روایات انتخاب نام شایسته از حقوق طفل شناخته شده است (58). شاید علت این توجه و دقت در انتخاب نام به دلیل تأثیر نام شایسته در تصویر شخصی فرد از خودش باشد. در حقیقت چنین تأثیری مبتنی بر اصلی ارتباط متقابل میان باطن و ظاهر آدمی است؛ زیرا ظاهر و باطن انسان در شکل دهی یکدیگر مؤثر هستند و بر این اساس نام نیکو که پدیده های ظاهری است می تواند بر باطن فرد که همان شخصیت و منش او است، اثرگذار باشد (59).

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

لزوم توجه به تغذیه طفل در دوران شیرخوارگی

از دیگر عوامل مؤثر و تسهیل کننده تربیت صحیح کودک، تغذیه او بخصوص در دوران شیرخوارگی است. این دوره چه از جهت جسمی و چه به لحاظ روحی در رشد کودک بسیار اثرگذار است. از این رو در روایت آورده است که هیچ شیری برای کودک بهتر از شیر مادرش نیست (60)؛ زیرا از سوپی بهترین غذا برای کودک در این دوره شیر مادر است و از سوپی هیچ کس به کودک مهربان تر از مادرش نیست و در آغوش گرفتن کودک توسط مادر و نوازش او در ارضای نیازهای روانی کودک بسیار مهم است. ضمن آن که در روایات به صفاتی که لازم است دایه کودک داشته باشد یا از آن ها خالی باشد، نیز اشاره شده است؛ زیرا شیره صفات دایه (چه جسمی، چه روحی و عقیدتی) را به کودک منتقل می سازد (همانجا). رضع و تغذیه کودک چنان حائز اهمیت است که از جمله حقوق واجب کودک شمرده می شود و تنها در بحث مستقلی آن را بررسی کرده اند. در روایتی از امام علی (علیه السلام) هم تأکید شده است که: «تخیروا للرضاع کما تخیرون للنکاح فإن الرضاع یغیر الطباع»؛ یعنی بهترین فرد را برای رضع انتخاب کنید، همان طور که بهترین را برای ازدواج انتخاب می کنید؛ زیرا شیره فطرت را تغییر می دهد (61).

در روایات متعددی به انتخاب دایه عاقل، مسلمان، عقیق، زیبا توصیه شده و از برگزیدن دایه احمق، کم بینا، غیر مسلمان، ناصبی، ولدالزنا و زشت صورت منع شده است (62) و فقها آن را پر کراهت حمل کرده اند. البته شیر دادن به کودک توسط مادرش مستحب شمرده است، مگر این که مادر به دلایلی اولویت خود را از دست بدهد. اگر مادر از کنارمی با مجوسی یا فردی غیر عقیف یا غیر منفی باشد و یا به هر دلیلی فاقد صلاحیت کافی محسوب شود، دیگر ارجحیت ندارد (63) و پایان تری را برای شیر دادن به نقل انتخاب کرد که از هر جهت شایستگی دینی و اخلاقی داشته باشد.

روش های تربیتی در سیره امام رضا (علیه السلام)

کودکی و نوجوانی مهم ترین دوران های رشد و تربیت کودک هستند؛ زیرا شخصیت او در این دوره، در حال شکل گیری است و ذهن و روح او مدام در حال کنکاش و یادگیری، همان طور که امام علی (علیه السلام) توصیف فرموده است: «قلب نوجوان همانند

زمین کاشته نشده ای است که آماده پذیرش هر بذری است، باید در تربیت او شتاب کرد قبل از آنکه دلش سخت گردد و عقل او به چیز دیگری مشغول شود» (64). از نخستین و مهم ترین اموری که در ابتدا باید به فرزند آموخت، کتاب خدا شریعت اسلام و حلال و حرام الهی است. امیر المؤمنین در نامه ای به امام حسین (علیه السلام) به این ضرورت اشاره می کند. در روایات متعددی نیز به لزوم آموزش و تعلیم این امور تأکید شده است. همچنین امام سجاد می فرماید:

«که پدر در مورد فرزندش در سه امر مثول است، اول تربیت و ادب شایسته او، دوم راهنمایی او به سوی خدا، و سوم بازی کردن او در اطاعت خداوند متعال» (65)، به عبارتی، اگرچه تغذیه کودکی، مراقبت بهداشتی اس و آموزش علوم و مهارت های اجتماعی بسیار مهم و از جمله وظایف والدین است، اما اگر هدایت به سوی خداوند و آموزش دین و باورهای دینی و ارزش ها و اعتقادات اسلامی و احکام حلال و حرام الهی نباشد، حسن تربیت رخ نداده است.

والدین باید در انجام طاعت الهی و ترک معاصی و محرمات نیز به فرزند خود کمک کند و زمینه های طاعت و انس با دین را برای او فراهم آورند. البته مسأله مهم چگونگی ارائه این آموزش ها به کودک است و این که با چه روشی کودک را به خانواده دین دار و تعلیم دینی جذب کرد و این تعلیم را در او نهادینه ساخت الگوهای زیر از جمله روش هایی است که می توان در سبک زندگی و سیره تربیتی امام علی بن موسی را مشاهده کرد:

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

روش محبت و تکریم کودک همراه با قاطعیت

الگوهای مختلفی در زمینه تربیت کودک توسط متخصصان ارائه شده است؛ اما با بررسی منابع اسلامی در می یابیم که مدل تربیتی اسلام مبتنی بر محبت، قاطعیت و کرامت است (66). محبت به کودک از اصول تربیت کودک است و به شدت مورد تأکید روایات قرار گرفته است (67). همچنین ترک ابراز محبت و گروهش شده است (68) اما در عین حال اقرار در محبت نیز نهی شده است (69). لذا در کنار محبت، صلابت و دقت و قاطعیت نیز در تربیت کودک لازم است (70). پس کودک در عین این که مورد محبت است له و رها نیست تا هر کاری که خواست انجام دهد. اصل دیگر این الگو تکریم کودک و احترام و ارزش قائل شدن به اوست (71). در اسلام تأید کودک مورد تحقیر قرار گیرد؛ زیرا کودکی که با ارزش قلمداد شود و شخصیت او محترم شمرده شود، به احساس خودارزشمندی (عزت و کرامت نفس) دست می یابد و چنین کسی خود را پوشش ها آلوده نمی کند (72).

اولین تأثیر محبت، رشد احساس پذیرش و مقبولیت در فرزند و نوعی خوش بینی به آینده و اتکا به حمایت های خانواده در زمان مناسب است. در سیره عملی همه امامان معصوم از جمله امام رضا (علیه السلام) ابراز محبت در برخورد با فرزندانشان جزو اصول تربیتی بوده است. امام رضا (علیه السلام) فرزندش را در آغوش می گرفت و می بوسید و با عباراتی مانده بابی انت و امیه او را بود خطاب قرار می داد (73).

همچنین حضرت در تکریم و احترام به فرزندش بسیار دقت می کرد و هرگز او را به نام می خواند، بلکه همواره کتبه او را صدا می زد (74)، زیرا در غرب صدا زدن یک فرد با کیه، نشانه احترام زیاد به ت. همچنین امام کاظم (علیه السلام) نیز هرگاه فرزندش امام رضا (علیه السلام) را صدا کرد، وی را با کنیه فرا می خواند و اگر از لقب و رضاه استفاده می کرد، می فرمود: «فرزندم رضا» (75).

روش الگودهی و تربیت عملی

ارزش ها و رفتارها تخت در خانواده شکل می گیرند و در قلب و جان کودک ریشه می کنند. اولین کسانی که کودکان می شناسند و از آنها الگو می گیرند، والدین هستند؛ زیرا کودکان در سال های نخست زندگی همه چیز خود را از والدین و وابسته به ایشان می دانند. امام رضا (علیه السلام) می فرماید: «برو اولادکم و أحسنوا إلیهم فإنهم یظنون أنکم ترزقونهم»: «به فرزندانان خوبی کنید و به آنان نیکی نمایید؛ زیرا آنان گمان می کنند که شما ایشان را روزی می دهید» (76).

از این جهت والدین نقش الگویی بسزایی دارند و از قدرت بسیاری در اثرگذاری بر کودکان برخوردار هستند. امام علی (علیه السلام) می فرماید: «کسی که خود را پیشوای مردم قرار دهد، باید پیش از تعلیم مردم، خود را تربیت کند و قبل از تربیت زیاتی، با رفتارش مردم را تربیت نماید» (77). امام صادق (علیه السلام) نیز می فرماید: «با غیر زبانان دعوت کننده مردم باشید. باید مردم از شما پرهیزگاری، تلاش و نماز و خوبی ببینند که دعوت کردن حقیقی این است» (78).

در نتیجه، بهترین روش برای تربیت کودک این است که ابتدا خود والدین عامل به دستورات و اوامر الهی باشند امام کاظم (علیه السلام) نیز به والدین امر می کند که حتما به وعده هایشان به فرزندان وفا کنند: «إذا وعد ثم الصبیان فقوا لهم فإنهم یرون أنکم الذین ترزقونهم» هنگامی که به کودکان وعده می دهید، به آن وفا کنید؛ زیرا آنان گمان می کنند که شما ایشان را روی می دهید» (79).

والدین الگو و مورد اعتمادترین اشخاص نزد کودکان هستند و عدم وفا به قول و وعده تصویر مثبت والدین را نزد کودک از بین می برد و اعتماد او را تخریب می کند و آثار منفی عمیقی بر تربیت کودک می گذارد. از جمله این آثار، اثر منفی بر رابطه کودک با خدا در آینده است؛ زیرا پیش از آن که کودک با مفهوم خدا آشنا شود، والدین بخصوص پدر را رب و صاحب اختیار خود می داند و به تعبیری نقش خداوندی برای وی قائل می شود. حال اگر والدین به وعده های خود عمل نکنند، او این خلف وعده را به خلف وعده خداوندی تسری می دهد و ناخودآگاه در رابطه او با خدا تأثیر منفی خواهد داشت (80). در روایت نیز بر اساس عبارت فانهم یرون انکم الذین ترزقونهم» به این نکته اشاره شده است.

الگو و روش تربیت کودک با تکیه بر سیره رضوی

روش تشویق و موعظه

بعد از این که والدین به لسان رفتار و عمل به الگوی عینی تبدیل شدند، باید فرزندان خود را نیز به انجام اعمال صالح تشویق و امر نمایند. از این رو امام (علیه السلام) امر می فرماید: ایه فرزندان دستور بده که با دست خود صدقه بدهد» (81). حضرت حشی در تربیت فرزند خود نیز از این روش استفاده می کند و در نامه ای به امام جواد (علیه السلام) ایشان را از خروج پنهانی از خانه نهی کرده، می فرماید: «قسم به حقی که بر تو دارم، از تو می خواهم که راه ورود و خروج جز از در اصلی نباشد و پیوسته با خود درهم و دینار داشته باش که اگر نیازمندی کمک خواست، دریغ نکنی. قصد من این است که خداوند جایگاهت را بلند گرداند؛ پس به دیگران کمک کن و هراسی از تنگدستی به دل راه مده» (82)، امام رضا (علیه السلام) در این نامه، هم فرزند خود را به اتفاق امر فرموده است و هم ایشان را مورد موعظه قرار داده است و در ضمن شدت دلسوزی و خیرخواهی خود را نیز بیان کرده است. امام علی (علیه السلام) نیز در نامه ای به امام حسن (علیه السلام) در ابتدا با بیان شدت محبت خود، علت نگرانش نامه و بیان موعظه های آن را ذکر می کند و سپس فرزندش را به نیکی ها امر و از بدی ها نهی می فرماید و به امور مهم توجه می دهد. نحوه نگرانش این نامه ها در واقع، روش عملی تربیت فرزند و تذکر و موعظه کردن او را آموزش می دهد.

لزوم توجه به دوران های رشد در تربیت کودک

در فرآیند تربیت کودک باید، مرحله به مرحله عمل کرد. در روایات اسلامی نیز برای آموزش و تعلیم معارف و احکام دینی به مراحل مختلف سن کودک توجه شده است. از این رو، در برخی روایات، دوران تربیت کودک به سه دوره هفت ساله تقسیم شده است (83) تا والدین و سرپرستان کودک به تفاوت های این دوره های رشد و توانایی ها و نیازهای کودک در هر کدام از این مراحل توجه کنند، از امور مهمی که به نان روایت باید از اوایل کودکی، آموزش آنها آغاز شود، عقاید دینی و اصول دین است. از این جهت در روایتی از امام باقر و امام صادق (علیه السلام) بیان شده است که: «وقتی پر به سه سالگی رسیده باید به او بگویند هفت بار لا اله الا الله بگویند و سپس رهایش کند تا سه سال و هفت ماه و بیست روز او تمام شود و بعد به او بگویند هفت مرتبه محمد رسول الله بگویند و او را رها کنند تا چهار سال او تمام شود. آن گاه به او بگویند هفت مرتبه صلی الله علی محمد و آله بگویند و سپس رهایش کنند تا پنج سال او تمام شود. آن گاه از او بپرسند که دست چپ و راستت کدام است؟ اگر شناخت باید صورتش را به سمت قبله برگردانند و به او بگویند سجد کن. سپس رهایش کنند تا هفت سال او تمام شود. سپس به او بگویند صورت و دو دستت را بشوی. وقتی آن را شست باید به او بگویند نماز بخوان. سپس رهایش کنند تا نه سال او تمام شود و سپس وضو به او یاد داده شود و بر ترک آن تنبیه شود و به نماز امر شود و بر ترک آن تنبیه شود، (84).

این روایت و روایت های مشابه دلالت بر مراحل تربیت ایمانی و دینی کودک دارند. سیره معصومان در تربیت فرزندان نیز حاکی از اهتمام ایشان در انتقال و آموزش این مفاهیم به نسل بعد است. امام رضا (علیه السلام) در پاسخ فردی که در مورد پسری هشت ساله که به دلیل ختنه شدن و در آن نماز نمی خواند، با تعجب و ناراحتی سؤال کرد: (سیحان الله یترک الصلاه؟)، و سپس فرمود: هر گونه که می تواند نماز بخواند، (85). این نحوه پرسش امام نشان می دهد که از نظر ایشان کودک هشت ساله نه فقط باید نماز خوانان را یاد داشته باشد، بلکه باید بر آن محافظت و مداومت کند و از ترک عملی آن اجتناب نماید.

تربیت کودک از مباحث مهم و پیچیده در علم دین است که باید با کنکاش عمیق در منابع اسلامی و آموزه های دینی به اصول و روش های مورد تأیید ائمه معصومان (علیهم السلام) در آن دست یافت. اما باید همواره توجه داشت که از منظر تعالیم اسلامی، تربیت فقط رشد جسمی و آموزش علوم عقلی و منطقی و دانش روز نیست؛ بلکه مهم ترین جنبه تربیت، ایجاد زمینه ارتباط کودک با خدا و اصلاح این رابطه و هدایت او در جهت بندگی و عطاوند متعال است. والدین در مقابل نیازهای دنیوی فرزندان خود مسئول هستند؛ اما پیش از آن در قبال آخرت و هدایت آنها مسئولیت دارند. در واقع، مراقبت بهداشتی و جسمانی کودک و تربیت عقلی و علمی او و آموزش آنچه برای زندگی اجتماعی لازم است، باید در جهت تربیت ایمانی و اخلاقی کودک باشد تا او را به بنده خاضع در مقابل پروردگار و عضوی مؤمن و منفی در جامعه مسلمانان مبدل سازد که در جهت اهداف والای الهی گام بر می دارد.

1- بر اساس دلایل آیات و روایات و سیره متشرعان و حکم قطعی عقل، تربیت کودک واجب است و این وجوب شامل هر پنج بعد تربیت جسمی، ایمانی، اخلاقی، نفسی، و علمی و عقلی می گردد. سرف توجه به تربیت جسمی کودک با تعلیم و آموزش علمی و عقلی او بدون تربیت ایمانی و اخلاقی و نفسی موجب امثال امر شارع مقدس در باب تربیت کودک نمی شود.

۲- در دین اسلام و سیره امامان معصوم (علیهم السلام) و به طور خاص امام رضا (علیه السلام) تربیت فرآیندی تدریجی است که قبل از تولد کودک آغاز می شود؟ چنان که انتخاب همسر صالح و مناسب نیز بخشی از روند تربیت کودک محسوب می گردد. زمان انعقاد نطفه، دوران بارداری و شیردهی نیز از عوامل مهم و مؤثر در تربیت کودک به شمار می آیند.

۳- انتخاب نام مناسب برای کودک، ابراز محبت و تکریم کودک، الگوی عینی و مناسب بودن والدین برای کودک، تربیت عملی کودک و امر او به کارهای شایسته و اوامر دینی، آموزش قرآن و احکام الهی و ایجاد زمینه انجام آنها و ایجاد فضای عبادت برای کودک، موعظه و تشویق کردن کودک از جمله روش ها برای تربیت صحیح دینی کودک و نهادینه کردن ارزش های اسلامی و الهی و هنجارهای معروف جامعه در روح و جان کودک هستند که در روایات اسلامی به ویژه روایات امام رضا (علیه السلام) به آن ها اشاره شده است.

پی نوشت ها:

- 1- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل ج ۱۲، ص ۱۴۹
- 2- عیون أخبار الرضا (علیه السلام)، ج ۱، ص ۳۰
- 3- تفسیر المیزان، ج ۱۵ ص ۳۳۹
- 4- لسان العرب، ج ۱۴ ص ۳۰۴
- 5- اخلاق و تربیت اسلامی، ص ۶
- 6- نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، ج ۱ ص ۶۴
- 7- مفردات ألفاظ القرآن، ص ۳۳۶
- 8- لسان العرب، ج ۱، ص ۴۰۱
- 9- موسوعة أحكام الأطفال و أدلتها، ج ۳ ص ۲۵۸
- 10- مسیری در تربیت اسلامی، ص ۲۲
- 11- (.. قَلَيْسَتْجِبُوا لِي وَ لِيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ) (سوره بقره، آیه ۱۸۶)
- 12- (.. وَ لَتَكُونَ آيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ وَ يَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا) (سوره فتح، آیه ۲۰)
- 13- (.. وَ لَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ) (سوره مائده، آیه ۶)
- 14- (.. قَلْبُحَيَّةٌ حَيَاةٌ طَيِّبَةٌ) (سوره نحل، آیه ۹۷)
- 15- (وَ مَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَ الْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) (سوره ذاریات، آیه ۵۶)
- 16- (.. كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ) (سوره بقره، آیه ۱۸۷)
- 17- (.. وَ قُلْ عَسَى أَنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا) (سوره كهف، آیه ۲۴)
- 18- تربیت فرزند، ج ۱، ص ۱۲
- 19- تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر، ص ۳۶
- 20- سوره تحریم، آیه ۶
- 21- احکام پزشکی، ج ۲۴، ص ۲۸۷
- 22- سوره طه، آیه ۱۳۲
- 23- آیات الأحكام فی تفسیر کلام الملک العلام، ص ۹۸
- 24- الکافی، ج ۶ ص ۴۶
- 25- همان، ص ۴۸
- 26- همان، ج ۲، ص ۲۱۱؛ ج ۵ ص ۶۲
- 27- همان، ج ۳، ص ۴۰۹
- 28- همان، ج ۶ ص ۴۸
- 29- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۵، ص ۱۶۴
- 30- موسوعة أحكام الأطفال و أدلتها، ج ۳، صص ۲۶۲-۲۶۵
- 31- تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر، ص ۳۲
- 32- همان، صص ۱۲۶-۱۲۷
- 33- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، صص ۱۸۰-۱۸۳
- 34- الکافی، ج ۵، ص ۳۳۲

- 35- همان
- 36- روانشناسی رشد اخلاقی، ارزشی و دینی در نوجوانی و جوانی، ش ۳۱ م ۱۴
- 37- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج ۲۹، صص ۳۶-۳۸
- 38- بحار الأنوار، ج ۵، ص ۲۸۵
- 39- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۵۶۲
- 40- بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۲۳۶
- 41- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج 30، ص 92
- 42- همان، ج ۱۰۰، ص ۳۷۳
- 43- منسوب به امام رضا (علیه السلام)، ص ۲۸۰
- 44- بحار الأنوار، ج ۷۶، ص ۱۴۳
- 45- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۲۷۹
- 46- الکافی، ج 5 ص ۵۶۳
- 47- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۳، ص ۵۵۱
- 48- همان، ج ۱۵، ص ۱۲۲
- 49- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج ۲۹، ص ۸
- 50- الکافی، ج 6 ص ۲۲
- 51- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج 31، ص ۲۵۰
- 52- بحار الأنوار، ج ۱۰۱ ص ۱۱۶
- 53- الکافی، ج ۶، ص ۲۸۹
- 54- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱ ص ۲۰
- 55- الکافی، ج ۶ ص ۴۸
- 56- همان، ص ۱۸
- 57- همان، صص ۱۸-۲۱
- 58- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج ۳۱، صص ۲۵۷-۲۵۳
- 59- مهارت های زندگی در سیره رضوی، ص ۱۱۳
- 60- همان، ص ۲۷۸
- 61- قرب الاسناد، ص 43
- 62- وسائل الشیعه، ج ۲۱، صص ۴۶۲-۴۶۹
- 63- جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ج ۳۱ ص ۲۸۳
- 64- مکارم الأخلاق، ص ۵۳۳
- 65- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۶۲۲
- 66- حکمت نامه کودک، ص ۱۸۴
- 67- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۲، ص ۶۲۵
- 68- بحار الأنوار، ج ۴۳، ص ۲۸۳
- 69- همان، ج ۷۴، ص ۱۰۸
- 70- الکافی، ج ۵، ص ۶۲
- 71- وسائل الشیعه، ج ۲۱، ص ۲۷۶
- 72- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۱، ص ۳۳۹
- 73- عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، ج ۲۳، ص ۷۸
- 74- همان، ج ۲۳ ص 74
- 75- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱، ص ۱۴
- 76- منسوب به امام رضا (علیه السلام)، ص ۳۳۶
- 77- وسائل الشیعه، ج ۱۶، ص ۱۵۱
- 78- الکافی، ج ۲، ص ۷۸
- 79- همان، ج ۶، ص ۵۰
- 80- حکمت نامه کودک، ص ۲۳۱
- 81- الکافی، ج ۴، ص ۴
- 82- همان، ص ۴۳
- 83- مکارم الأخلاق، ص ۲۳۲؛ الکافی، ج 4 ص ۴۷
- 84- مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱، ص ۲۸۱

منابع:

- 1- ابن بابویه قمی، محمد (صدوق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، مصحح مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، چاپ اول، ۱۳۷۸
- 2- من لایحضره الفقیه، قم، انتشارات اسلامی، چاپ دوم
- 3- علل الشرائع، قم، کتاب فروشی داوری، چاپ اول، ۱۳۸۵
- 4- ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، دار الفكر تنطباعه و النشر و التوزيع دار صادر، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق
- 5- استر آبادی، محمد بن علی، آیات الأحکام فی تفسیر کلام الملك العلام، مصحح محمد باقر شریف زاده گلپایگانی، تهران، کتابفروشی معراجی، چاپ اول، 1394 ش
- 6- راغب اصفهانی، حسین بن محمد راغب، مفردات ألفاظ القرآن، دار العلوم - الدار الشامیه لبنان سوریه، اول، ۱۴۱۲ ق
- 7- انصاری شیرازی، قدرت الله موسوعه أحكام الأطفال و أدلتها، قم، مرکز فقهی ائمه اطهار (علیهم السلام)، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق
- 8- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه، چاپ هفدهم، ۱۳۸۲ ش
- 9- بحرانی اصفهانی، عباد الله، عوالم العلوم و المعارف والأحوال من الآیات و الأخبار و الأقوال، قم، مؤسسة الإمام المهدی (عجل الله فرجه)، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق
- 10- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم مجموعه من کلمات و حکم الإمام علی (علیه السلام)، قم، دار الکتاب الإسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق
- 11- جمعی از نویسندگان، تربیت دینی در جامعه اسلامی معاصر: گفت و گوها، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (رضی الله عنه)، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش
- 12- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، چاپ اول 1409 ق
- 13- حسین زاده، علی، تربیت فرزند، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ یازدهم
- 14- دلشاد تهرانی، مصطفی، مسیری در تربیت اسلامی، تهران، انتشارت ذکر، چاپ چهارمی، ۱۳۸۰ ش
- 15- حمیری، عباد الله بن جعفر، قرب الاسناد، قم، مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، چاپ اول، ۱۴۱۲ هـ 16- رهبر، محمد تقی و رحیمیان، محمد حسن، اخلاق و تربیت اسلامی، تهران، ناشر سمت، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۵ ش
- 17- شرفی، محمد رضا، مهارت های زندگی در سیره رضوی، مشهد، انتشارات قدس رضوی، چاپ سوم، ۱۳۸۸ 18- شریف رضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، قم، انتشارات مشهور، چاپ اول، ۱۳۷۹ 19- طباطبایی، تفسیر المیزان، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، قم، انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش
- 20- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الأخلاق، شریف رضی، قم، چاپ چهارم، ۱۴۱۲ هم از ۱۳۷۰ ش
- 21- عظیم زاده، فائزه و خدابی، انسیه، فرهنگ کنترل موالید در نگاه فقهی و اجتماعی، فصلنامه فقه و حقوق خانواده، دانشگاه امام صادق (علیه السلام) واحد خاوران، شماره 57، ۱۳۹۱ ش
- 22- فاضل لنکرانی، محمد، احکام پزشکان و بیماران، بی جا، بینا، بیتا
- 23- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، الکافی، دار الکتب الإسلامیه، تهران، چهارم، ۱۴۰۷ ق
- 24- لطف آبادی، حسین، «روانشناسی رشد اخلاقی، ارزشی و دینی در نوجوانی و جوانی»، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، شماره ۳۱، ۱۳۸۱ ش
- 25- مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق
- 26- محمدی ری شهری، محمد، حکمت نامه کودک، قم، دار الحديث، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش
- 27- مکارم شیرازی، ناصر، احکام پزشکی، مصحح ابو القاسم علیان نژادی دامغانی، قمه مدرسه امام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق
- 28- منسوب به علی بن موسی علیه السلام، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، مشهد، مؤسسة آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۶ ق
- 29- تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول ۱۳۷۴ ش
- 30- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ هفتم، ۱۴۰۴ ق
- 31- نوری همدانی، حسین، کنترل جمعیت، مجله فقه اهل بیت (علیهم السلام)، مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام)، قم، بی تا، چاپ اول
- 32- نوری، حسین بن محمد نفی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق

منبع: مجموعه مقالات مطالعات خانواده در سیره رضوی، تدوینگر: اکرم جواد نعمتی، نویسنده: دکتر فائزه عظیم زاده اردبیلی و

